

Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről

Habilitációs dolgozat

– tézisek –

Takács Miklós DSc

docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Régészeti Tanszék

Budapest – Érd 2016

I. Bevezetés

A dolgozat bevezetésében az elemzés térbeli és időbeli kereteiről, illetve módszertanáról szólok.

Az elemzésre választott térség, a Kárpát-medence déli részének földrajzi lehatárolásánál az alábbi módon jártam el. Az adott térség délről a Száva és Duna folyó vonalával határos, délkeletről és keletről az Almás-hegység, illetve a Retyezát-hegycsoport más hegyei, északkeletről pedig a Kárpátokból kilépő Maros folyó határolja. Északról, a Duna–Tisza között a Maros vonalának a nyugati meghosszabbítása, tehát a Szeged – Baja vonal jelöli ki a szélét. A Dunától nyugatra a vizsgált tájegység a Mecsek vonaláig tart, attól nyugatra pedig Somogy, illetve Zala megye déli része tartozhat e földrajzi fogalom „hatálya” alá. A Dráva-Száva közötti régióknak része a mai Szlavónia, a Kolpa/Kupa folyó torkolatának a vonaláig. A dél-dunántúli, illetve szlavóniai területek bevonása talán szokatlannak tűnhet, viszont vannak írott források a 15-16. századból, amelyek e területeket is a *Partes inferiores* részeként kezelik.

Az 5. század eleje és a 16. század közötti időhatárt annak következtében választottam az elemzés két végpontjának, mert mindkettő egy-egy olyan eseménysort jelöl: a hunok Kárpát-medencei térnyerésének a kezdetét, illetve a középkori Magyarország középső harmadának az oszmán-törökök által történt elfoglalását, amelyek alapvetően átalakították a vizsgált térség települési struktúráját. Tehát, dolgozatomban a Kárpát-medence déli részének az 5-16. századi régészeti hagyatékát elemeztem, sarokpontként szolgáló történeti eseményekkel kifejezve: a hunok Kárpát-medencei megjelenésétől a török hódoltság koráig tartó időszak településrégészeti leleteit vettem górcső alá. Ezen évezrednyi hosszúságú történeti korszakból pedig annak második felére, azaz a magyar honfoglalástól a mohácsi vészig tartó időszakra fordítottam nagyobb figyelmet.

Dolgozatomban a településrégészet módszertanával igyekeztem elemezni a meglehetősen szűkös leletanyagot. A településrégészet a régészetnek azon ágát jelöli, amelynek célja az emberi megtelepedés különböző, múltbeli formáinak régészeti eszközökkel történő vizsgálata a lakóhelytől az egyes települések szerkezetén át egészen a településhálózatokig, illetve a különböző szintű és jellegű (köz)hatalom gyakorlásának a települések sajátásaiban visszatükröződő aspektusáig. E meghatározás elég nagy mértékben eltér attól a „klasszikusnak” számító meghatározástól, amelyet Herbert Jankuhn dolgozott ki. Így

felfogásom szerint a településrégészetben, nem kevesebb, mint öt, Jankuhn meghatározásával csak részben egyeztethető fő kérdésfelvetést kell elemezni. Ezek:

1. A feltárt lelőhelyek egyes jelenségek szerinti, illetve a kibontott felület egészére kiterjedő vizsgálata és rekonstrukciója
2. A feltárt települések környezetének a vizsgálata és rekonstrukciója, különös tekintettel a település(ek) határának a nagyságára, és művelési módjára.
3. A gazdálkodási mód, és e kérdésfeltevés vizsgálata által az életmód rekonstrukciója
4. Egyes anyagi kultúrák elterjedési területének, ill. egyes politikai képletek kiterjedésének a rekonstrukciója
5. A településeket lakó népesség etnikai azonosítása, ahol e kérdés felvetése értelmesnek tűnik.

II. Tudománytörténet: középkor-régészeti kutatások a Kárpát-medence déli részén

Dolgozatom tudománytörténeti fejezetében azt igyekeztem részletesen bemutatni, miért sajátos a vizsgált régió régészetének a kutatástörténete. A fejezetben részletes ismertetésre kerül a vizsgált térség egyes régióinak a kutatástörténete a politikai történelem függvényében, azaz három részre bontva. Az 1918 előtti a magyarországi (illetve: a Szerémség esetében a horvátországi) tudományos infrastruktúra volt az, amelybe a délvidéki, születő félben levő régészeti kutatás mintegy belenőtt. A későbbi vádakkal ellentétben: a megszülető régészet helyi amatőr (de az esetek többségében egyáltalán nem dilettáns!) művelői olyan helyi humán értelmiségből kerültek ki, amely igenis kifejezte az adott térség soknemzetiségű jellegét. Mivel a vizsgált térség ásatásain előkerült leletek olyan interpretációs keretben kerültek közlésre, amely a budapesti, illetve a zágrábi mintákat követte, jórészt nem került be a kérdésfelvetések fókuszába olyan az egyes nemzetiségek keblén belül megszülető romantikus narratíva, mint pl. a szerb népnek a római kor óta tartó folytonossága az Alföldön. E kérdésfeltevés hiánya miatt a dualizmus kori kutatásokat 1918, illetve 1945 után negatív jelzőkkel illet ellátni. 1918 és 1941 között a középkor-régészet szinte tetszhalotti állapotba került, különösen a Vajdaságban. Az 1945 után újjászülető középkor-régészeti kutatásokat pedig a napi szintű politikának való igen nagy mértékű kitettség jellemezte. Így az 1948 előtti évek vonatkozásban egy szovjet típusú pánszláv korszakról beszélhetünk, az 1948 utáni évek vonatkozásában pedig egy, a szarmata kortól fennálló „őszerb” kontinuitást erőltető, mondhatni szerb autochtonitási korszakról. Csak az

1960-as évek közepén, a jugoszláviai belső helyzet sajátos „liberalizálódásának” részeként teremtődtek meg azok a keretek, amelyek között a realisabb értelmezés lehetővé vált. Ezt söpörte el Slobodan Milošević hatalomátvétele, majd az 1990-től kirobbanó etnikai háború. A Milošević-rendszer 2011-es bukása után a vajdasági régióban szinte párhuzamosan él egymás mellett két középkor-régészeti kutatás. Egy olyan, amely kérdésfelvetéseiben és válaszaiban a közép-európa régióval teljesen konform módon működik, és egy agresszíven nacionalista, amely az „őszerb-elmélet” posztulátumait igyekszik minél szélesebb körben propagálni és elfogadtatni.

III. Széljegyzetek a Kárpát-medence déli részének a szerepéről a Hun birodalom uralmi rendszerében

A dolgozat e fejezetének elején néhány adalékot igyekszem nyújtani a hun régészet egyik nagy, megoldatlan kérdéséhez: a hun központi, nagykirályi szálláshely lokalizálásához. Kiemelve azt, hogy a lokalizálás annak a függvénye, vajon meglátjuk-e a Priszkosz rétor által lejegyzett „Tigász” folyónévben a Tiszát, vagy nem. Így jelenleg még inkább meggyőződés, és külső, azaz nem magából a leletanyagból levezethető szempontok vezérlik az egyes kutatókat abban, hogy a központi szálláshelyet a Duna-Tisza- köze, vagy a Tiszántúl déli harmadára tegyék.

A fejezet további részében a vizsgált térség sajátos megoszlású hun kori leletanyagában kerestem a választ arra a kérdésre: milyen elváltozásokat okozott a települési struktúrában az 5. század elején a hun foglalás. Az elemzés keretét az adta, hogy csak igen kevés biztosan a hunokhoz kapcsolható régészeti leletegyüttes: a Szeged – nagyszéksósi máglyalelet, illetve a Hódmezővásárhely – Szikáncsi pénzlelet, és ezek lelőhelye is az adott térség északi szélén helyezkedik el. Priszkosz leírása alapján elég világos: a hunok nem zúzták szét a korábbi, késő szarmata települési struktúrát a Bánságban, ahol a kelet-római követség bizonyosan végigutazott. Létrehoztak viszont olyan uralkodói központokat, amelyekben a nagykirály és kísérete időről időre feltűnt. Ha e leírást településtörténeti-településrégészeti szempontból értékeljük, az alábbi összkép kontúrjai rajzolódnak ki, egyelőre sajnos még igen halványan. A hun nagykirályok, amikor az 5. század elején a Kárpát-medencébe helyezték át központi szállásukat, minden bizonnyal nem törekedtek egy zárt hun települési tömb életre hívására. Igyekeztek kihasználni (értsd: a hódítással járó

pusztításaik ellenére is fenntartani és tovább működtetni) a korábbi települési struktúrát (amint ezt helyi viszonylatban elsőként Szekeres László, a Zenta – Mákos-parti hun kori szarmata telep feltárója felismerte). A „továbbéltetett” szarmata települési struktúrában belül hozták létre saját, hun központjaik hálózatát, minden bizonnyal olyan helyeken, amelyeket ilyenek létesítésére különlegesen alkalmasnak találtak. E központok ellátását a leigázott népesség biztosította, fenntartásáról pedig egy-egy hun nagyúr udvartartása, illetve a vele részben együtt vándorló fegyveres kísérete gondoskodott.

IV. Adalékok a Kárpát-medence déli részének avar kori településtörténetéhez, bácskai példák alapján

A dolgozat e fejezetének a fő kérdésfeltevése: felhasználható-e az avar kori temetők topográfiai helye településszerkezeti megfigyelések megfogalmazására, és – ha igen – milyen következtetések fogalmazhatók meg az avarok megtelepedésének a módjáról?

A lelőhely-térképek pontos értelmezéséhez tudni kell, hogy a Duna-Tisza köze déli harmada három nagyobb természetföldrajzi egységből áll. Kezdjük a széleken: a Duna, illetve a Tisza partjai mentén egy sor kisebb-nagyobb ártér húzódik: galériaerdőkkel, tavakkal, áradmányos területekkel. Baja és Palona/Plavna között ezen ártér különösen széles, mert itt a folyam egy-egy mellékága az ún. Vajas, ill. Mosztonga folyik, a fő sodorvonaltól mintegy 15-20 km távolságra. A Bácska harmadik karakteres tájegysége egy – a tájegység északi és középső részén húzódó – löszplató. E plató nem sík, mert számos mély patakmeder (pl. Bács-ér/Krivaja, Csík-ér, stb.) tagolja. A régió déli harmada egy síkvidék, amelynek csak a délkeleti szélén emelkedik ki a titeli löszplató. Az avarok – temetőik tanulsága szerint – legelőbb a Duna, illetve a Tisza mentén húzódó árterek szélét, illetve a régió déli, alacsony harmadát szállták meg, és csak viszonylag későn, jórészt már csak a középső, illetve kései avar korban vették birtokukba a régió középső, illetve északi részén húzódó löszplatót. A megtelepedés e módja – joggal feltételezhetően – a nagyállat-tartás vízigényével magyarázható. Emellett szól az is, hogy a löszplatón is a kisebb nagyobb erek, patakmedrek szélein jelennek meg temetőik. Feltehetően e vízforrások fontosságát jelezve.

A fejezet végén az avarok területi megoszlásából, pontosabban a temetőiknek az egyes mikrorégiókban megfigyelhető sűrűsödését igyekeztem magyarázni, valamint az avar kor

megszűntének a nehéz kérdéséhez is igyekeztem az adott régió leletanyaga alapján néhány apró megjegyzést hozzátenni.

V. The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their Evaluation

Habilitációs dolgozatom angol nyelvű fejezetében a dunai Bolgár Kánság (a szakirodalomban elterjedt nevén: az I. Bolgár állam) 9. századi, Kárpát-medencei terjeszkedését vettem górcső alá. A dolgozat elején kiemelve, hogy ezen esetben sem érdemes a terjeszkedést különböző, jórészt csak fiktív határvonalak megrajzolásával vizsgálni. Inkább arra érdemes törekedni, hogy felismerjük az adott hatalmi struktúra által életre hívott centrumokat, mert a valós uralommal nem az így vagy úgy megrajzolt határvonalakig, hanem csupán e centrumok vonzáskörében érdemes számolni.

A biztos adatok a bolgár terjeszkedés korlátozott kiterjedésére utalnak, mert egyetlen valódi bolgár centrumot lehet írott források alapján azonosítani a 9. századi Kárpát-medence déli szélén, stratégiai jelentőségű helyen fekvő Belgrádot.

A közelmúltban feltárt dél-erdélyi leletek, így első sorban a Gyulafehérvár (Alba Iulia, Rom.) belterületén, illetve e város közvetlen közelében feltárt sírok rítusa, illetve edénymellékletei egy olyan további centrum kiépülését valószínűsítik, amelyre az írott forrásokban semmilyen nyom nem utal.

VI. A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése

A dolgozat e fejezetének a fő kérdésfeltevése: birtokba vették-e a honfoglalók a Kárpát-medence déli részét? Ha igen, milyen területi elterjedést mutat mikroszinten leletanyaguk? E fejezet esetében is a temetők térképezése, és lelőhelyük mikrotopográfiai elhelyezkedésének a sajátosságai jelentették azt a kiindulópontot, amelyre következtetéseimet alapoztam.

Az elkészített elterjedési térkép világosan utal arra, hogy téves Kiss Attila, és az eredményeit elfogadó Mechtild Schulze-Dörlamm azon megközelítése, amely szerint a

honfoglalók csak az 1921-ben meghúzott határokig szállták volna meg a Kárpát-medence déli részét, és ettől délre már csak szórványos jelenlétükkel lehetne számolni.

Az elterjedési térkép 8 gócterületre, illetve a közöttük meghúzódnó fehér foltokra utalt. Ha ezen elterjedési területeket nem csupán a véletlen eredményének tekintjük – és e megközelítésünkben az is megerősít, hogy újabb temetők a már lelőhelyekkel fedett területeken szoktak előkerülni – egy sajátos mozaikszerű megtelepedési képet kell regisztrálni.

A mozaikszerű megtelepedés egyáltalán nem csupán a Kárpát-medence déli részének a honfoglalás kori leletanyagára jellemző. Hasonló, mozaikszerű elterjedés regisztrálható a Kárpát-medence nyugati szélén, a Kisalföldnek mind a déli, mind pedig az északi felében.

A Kárpát-medence déli részén a lelőhelyek mozaikos elterjedésének a legfontosabb jellemzője, hogy a honfoglalók is – az avarokhoz hasonlóan – az egykori folyami ártereket igyekeztek kihasználni, temetőiket többnyire az ezek mellett húzódnó magaslatokon, az ún. hátakon nyitották. A honfoglalók számára a Maros deltaszerű, Szentés és Törökbecse közötti térségre széthúzódnó torkolatvidéke jelentette a Kárpát-medence déli részén a legnagyobb vonzerőt, de a Duna jobb, illetve a Tisza bal partját is igyekeztek benépesíteni. A Közép-Bánságban pedig a Déli Kárpátok első hegyeinek az előterében is megfigyelhető egy lelőhely-láncolat, Temesvár térségében.

VII. A szlávok és a Kárpát-medence déli része a népvándorlás és a honfoglalás korában (Szempontok egy leendő összefoglaláshoz Kristó Gyula nézetrendszerének a bírálata kapcsán)

Dolgozatom e fejezete vitacikként született. Kristó Gyula egy 1996-os keltezésű könyvének megállapításaival szálltam vitába, két ponton. Vitattam egyfelől azt az álláspontot, amelyet Kristó Gyula a honfoglalók életmódja, és ezen belül is a nomadizmus szerepének tulajdonított, valamint azt is, hogy a honfoglalás idején a Kárpát-medence síkvidéki részein, tehát a honfoglaló magyarok szállásterületének a központi részén a meghódított és alávetett lakosság csak és kizárólag szlávokból állt volna. Habilitációs dolgozatomban e részt közlöm újra, egyes pontokon aktualizálva érvelésemet.

Az újraközölt érvelés kiindulópontja minden egyes esetben Kristó Gyula egy-egy – számomra elhamarkodottnak tűnő – gondolata, illetve következtetése, amelyet régészeti, vagy adott esetekben akár más rokon tudományok érveivel is cáfolni igyekszem.

Az egyes részelemzésekből az alábbi összkép rajzolódik ki: a Nagyalföldön már az avar korban sem számolhatunk szláv anyanyelvű emberek tömeges jelenlétével. Szórványos jelenlétük – régészeti leleteik alapján – csak a Bánság déli részén, a Szerémségben, illetve Szlavóniában igazolható, megbízható módon. Azon megközelítés pedig, amely egyenlőséget tesz egyes avar kori sírok nélküli volta, illetve az eltemetett hipotetikus szláv mivolta között nemcsak túlegyszerűsít, hanem egyoldalú, és egyben anakronisztikus is. Mivel pedig a 9. században a Nagyalföldön nem regisztrálható olyan új temetők sora, amely egy délről induló, tömeges szláv bevándorlás lenyomataként lenne értékelhető, egészen egyszerűen nem látni a néptömegekkel alátámasztható hátterét azon feltételezésnek, amely szerint a 9. században egy tömeges elszlávosodás zajlott volna. Így – természetesen nézetem szerint – a honfoglalók által meghódítottakat is egy olyan polietnikus embertömegként érdemes szemlélni, ahol az avar kori lakosság nyelvében is továbbélő rétege alkothatta a legnagyobb csoportot.

VIII. A telepfeltárások tanulsága, avagy hogyan járulhat hozzá egy, csak szórványosan kutatott tudományterület a településrégészet regionális szintű elemzéséhez?

Dolgozatom e fejezetében azt járom körbe, hogyan lehet egy olyan régió településrégészeti leletanyaga alapján következtetéseket levonni, ahol e tudományterület csak elvétve tudott kitörni azon keretből, amelyet a leletmentések során feltárt, minimális alapterületű feltárások biztosítanak. Mondanivalómat két egységre bontottam, és külön fejezetben tárgyalom a telepjelenségekből, illetve – csak alább, a következő fejezetben – az ún. apró leletek egy sajátos típusából levonható adatokat.

A számos, kis területű feltárás objektumainak a számba vétele alapján tehát megfogalmazható azon végkövetkeztetés, hogy a Kárpát-medence déli részeinek kora-, illetve java középkori telepfeltárásai objektumaik alaprajza, illetve részletei alapján nem különböztek a medence más részein feltárt települési maradványoktól. Egy-egy ritkább megoldás regisztrálható ugyan – lásd pl. az újpazovai (Nova Pazova, Szer.), 11-12. századi középoszloppal is rendelkező – házat, ezek száma azonban nem elégséges ahhoz, hogy egy regionális egységet el lehessen különíteni. Sajátos helyet foglal el az adathalmazban a nyugat-

szerémségi Beketinc (Beketinci, Horv.) határában, egy autópályás leletmentés során feltárt, kétfázisú középkori telep. Az első, a 10. század fordulójára keltezett, és csupán négy objektumokból álló kis telep a szállásszerű telepek igen korai létezésének a bizonyítéka. A java középkori, 14-16. századi falu pedig a halmazszerű települések egy kései példája. Egy olyan lelőhelyen, amelynek lakóit maguk a feltárók is magyarnak határoztak meg.

IX. Hogyan lehet elemezni az Árpád-kori, ún. apró leleteket egy nem kellő mértékben kutatott régióban? A cserépbogrács műhelykörzetei a Kárpát-medence déli részén

A második leletelemző fejezetben az általam talán legtöbbször elemzett tárgytypus, a kézi korongon formált cserépbogrács helyi példái alapján igyekeztem újraelemezni az adott tárgytypus regionálisan meghatározott elterjedésének a sajátosságait. A leletanyag új gyűjtése és átvizsgálása több ponton is megerősítette, illetve új szempontokkal is kiegészítette az 1986-os munkámban még inkább csak gondolat kísérlet gyanánt közölt és értelmezett regionális elterjedési sajátosságokat.

Az újonnan megvizsgált edények további példákkal támasztották alá azt, hogy a gömbölyű cserépbográcsoknak létezik egy olyan korai rétege, amelynek esetében nem fedezhetők fel a regionális különbségek. Mivel e bográcsok e korai réteget rendszerint csupán más edénytöredékek keltezik (hullámvonalas darabok, vagy egy-egy ritka esetben bordás nyakú edények részletei), így igen nagy fontossággal bír az, hogy az egyik beketinci darabot C14 kormeghatározás segítségével a 10-11. század fordulójára lehetett tenni.

Az Árpád-kor közepső harmadától már jól körvonalazható, regionális elterjedési sajátosságok arra utalhatnak, hogy a gömbölyű aljú bográcsok készítése egy olyan elkülönült kézműipar lehetett, amelyet, az „átlagfazekasoktól” elkülöníthető iparosok, „göloncsérek” gyárthattak. (E ponton megfordítottam Kresz Mária nevezéktani rekonstrukcióját, aki szerint a bográcsok gyártásával foglalkozó iparosok lettek volna a fazekasok, a fazekakat, kislefakakat, tálakat, palackokat gyártók viszont a göloncsérek.)

Az elemzett alvidéki / délvidéki / vajdasági régióban az alábbi regionális csoportok („műhelykörzetek”) voltak elkülöníthetőek: 1. a délkelet-bánsági csoport, 2. A délnyugat-bánsági – kelet-szerémségi – dél-bácskai csoport, 3. a közép- és észak-bácskai csoport, 4. a közép-Tisza-vidéki csoportok, 5. a Duna-vidéki csoport. Az utóbbi két csoportnak csak a déli széle esett bele kutatási területünkbe.

X. Településrégészeti széljegyzetek néhány délvidéki, középkori, egyházi műemlékről

a. Szenternye és Szávaszentdemeter, b. Dombó, c. Pétervárad, d. Bács, e. Titel, f. Aracs, g. Oroszlámos, h. A kistemplomok tanulsága

Dolgozatom e fejezetében a vizsgált térség egyházi műemlékeinek az elemzése alapján igyekeztem levonni településrégészeti következtetéseket. E fejezet beiktatását az is indokolta, hogy mind a szakmai körökben, mind pedig a történelem, a régészet vagy a középkori műemlékek iránt érdeklődő laikusok körében is általánosan elterjedt és elfogadott az a nézet, hogy a Kárpát-medence déli részén középkori eredetű, és legalább romjaiban megmaradt épületek csak elvétve fordulnának elő.

a. Szenternye és Szávaszentdemeter

Az antik Sirmium sajátos népvándorlás kori sorsával magyarázható, hogy helyén a középkorban két elemből álló ikertelepülés jött létre, mindkettőben jelentős kolostorral. Az adott alfejezetben e két, eredetileg ortodox, a 13. századtól azonban már bencésként működő monostor templomáról gyűjtöttem össze a nagyjából szerb nyelvű szakirodalmi adatokat.

b. Dombó

E monostor területén zajlott az utóbbi évtizedek legjelentősebb középkor-régészeti ásatássorozata, és a munkálatokat viszonylag sok közlemény is tárgyalja szerb, illetve magyar nyelven. Az adott alfejezetben ezen adathalmaz alapján igyekeztem koherens képet nyújtani a monostor templomáról. Külön kiemelve, hogy téves e templomot balkáni előképekkel magyarázni, mert azt egyes részletei, pl. altemploma a nyugat-európai, és ezen belül is leginkább az észak-itáliai szakrális építészethez kötik.

c. Pétervárad

A középkori Délmagyarország leggazdagabb monostora esetében az 1989-es kismonográfiám megállapításait fogalmaztam újra. Ismét kiemelve, hogy a 17. század végi várostromok során készített alaprajzok alapján a bélakúti / péterváradi ciszterci monostor templomát, sajátos szentélyfeje alapján, megbízhatóan sorolhatjuk a Morimond II. típusba.

d. Bács

A bácsi érseki székhely esetében azon gondolat kísérleteket foglaltam össze, amelyek a székesegyház lokalizálásának a célzatával születtek.

e. Titel

A sajnós teljesen elpusztult titeli Szt. Bölcsesség-titulusú prépostság esetében egy sajátos vállkő jelenti az egyetlen támpontot a további vizsgálódáshoz. A kő felületeinek elemzése alapján nyilvánvaló, hogy egy olyan falpillér fejezetéről van szó, amelynek csak egy-egy hosszanti, illetve keskeny oldala volt a középkorban látható. A szélesebbik felületét egy napot és holdat tartó férfi (Krisztus?) ábrázolása díszíti, a keskenyebbet pedig egy hétlevelű, ékvésésszerűen kifaragott palmetta. A követ egy római kori sírkőből faragták át. A római korban faragtak egy elég egyszerű Lupa Capitolina – ábrázolást. Ez azonban a középkorban a kő azon alsó síkját díszítette, amelyet biztosan beépítettek, így az nem volt látható.

f. Aracs

Az aracsi monostorrom esetében az un aracsi kő ábrázolásaira tértem ki részletesebben. Ezen ábrázolások közül a templom megjelenítése bír legnagyobb jelentőséggel településrégészeti szempontból, mert ezen ábrázolást a kutatás jelentős hányada konkrét épület megjelenítéseként igyekszik elkönyvelni. A dolgozatban felsorolom azon érveket, amelyek kétsége vonják Nebojša Stanojev azon megközelítését, hogy az ábrázolt egyhajós templomot az aracsi romos bazilika feltárásai során, a főhajó különböző részein kibontott falcsontokkal lehessen azonosítani.

g. Oroszlámos

Az oroszlámosi, a föld színéről szintén sajnós már teljesen eltűnt monostor esetében azt tekintetem dolgozatom alapfeladatának, hogy összegyűjtssem a különböző internetes portálokon fellelhető adatokat, amelyek a monostor romjai között, az utóbbi két évtizedben folytatott feltárások adatait ismertetik. Ezen adatok alapján a monostor templomának három építési fázisa volt: az elsőben csak egy 9 x 4,5 m kiterjedésű, egyhajós épület épült, a másodikban egy háromhajós, nyugati homlokzatán toronypárral is rendelkező bazilika, és ezt alakították át a harmadik építési fázisban gotikus templommá.

h. A kistemplomok tanulsága

Településrégészeti megközelítésben nem csupán – sőt talán nem is elsősorban! – az a figyelemre méltó, hogy milyen gyakran bukkan fel az egyenes lezárású apszissal rendelkező, egyhajós templom típusa a délvidéki / vajdasági térség középkori falusi templomain. Sokkal inkább arra érdemes felfigyelni, milyen sűrű településhálózatot rajzol ki az egyes templomok topográfiai helye, az írott forrásokkal egyébiránt teljesen megegyező módon. Sőt, e

templomalapok arra is jók, hogy egy sor olyan település létezéséről is tanúskodjanak, amelyekről az írott feljegyzések vagy nem készültek, vagy a későbbi évszázadok turbulens történelme során megsemmisültek.

XI. Egy esettanulmány: Újvidék térségének középkori településtörténete és műemlékei

Dolgozatom jelen fejezetében igyekeztem összegyűjteni mindazokat az adatokat és adatfoszlányokat, amelyek szülővárosom, Újvidék java középkori településtörténetét megvilágítják. Ismertetésre kerülnek a város különböző pontjain, jórészt csak szórványeletként napvilágra került temető-, illetve településrészletek, amelyek jól kiegészítik a rendkívül hiányos írott feljegyzéseket, különösen az Árpád-kor középső és utolsó harmada vonatkozásában, amikor – joggal sejthetően – az Ópéterváradja (a későbbiekben Vásárosvárad) nevű, városfunkciót ellátó település létesült.

XII. Régi térképek a településrekonstrukció szolgálatában: Pétervárad, Kamanc és Karom mezőváros topográfiája (egy újonnan közölt, 1716-os térkép alapján).

Dolgozatom e fejezete egy Blödner nevű császári hadmérnöknek köszönheti létét. Ő Savoyai Jenő törzskarának azon tisztje volt, aki az 1716-os pétervárad csata előtt, a korban rendkívülinek számító precizitással felmérte nemcsak a várat, hanem a környező „civil” településeket is. Több térképlapon is megőrződött munkája olyan, mondhatni szinte topográfiaiak is nevezhető térképeket hagyott hátra Péterváradról, Kamancról és Karomról, amelyek alapján e városkák késő középkori topográfiájára is visszakövetkeztethetünk. Mindhárom városka alaprajza jól egybecseng a német várostörténeti szakirodalom azon részének megállapításával, amely a hangsúlyos piactérrel rendelkező városok topográfiai sajátosságait tárgyalja. A kamanci városalaprajz, benne az orsószerűen kiszélesedő főúttal mondhatni szinte klasszikus példa. Mindhárom városka alaprajza, a hangsúlyos piacterekkel jól összevethető azon szakirodalommal, amely a szerémségi bortermelő kisvárosok 15-16. századi történetét tárgyalja.

XIII. Zárszó / Schlusswort: „Kann man wissen, bis wohin es sich erstreckt?” Die Fundinterpretationen in der Mittelalterarchäologie der Provinz Woivodina

Dolgozatom német nyelvű zárszavában meg egyszer visszatérek a kiindulóponthoz, azaz azon kérdéshez, mi módon segíti, illetve akadályozza az adott térség középkori anyagi kultúrájának a kutatását annak turbulens 20. századi története. E fejezet kiindulópontja egy váratlan lelet volt, egy az újvidéki, Liman IV. nevű lakótelep-negyedben, egy közműárok ásása során napvilágra került, téglából falazott, alacsony „alagút”. Az internet révén e sajátos lelet órákon belül nagy népszerűsége tett szert, amely természetesen csak addig tartott, amíg be nem bizonyosodott: a fugáiban Portland-cementet is tartalmazó építmény nem lehet korábbi a dualizmus koránál, és minden bizonnyal egy, a korabeli vasútvonal mellett létesített, belvíz és szennyvíz levezető, falazott átereszt része lehetett. Amíg azonban az „alagút” a városi műemlékvédelmi hivatal régésze, Dušanka Veselinov révén a helyes értelmezésig eljutott, szinte mágnesként tudta magához vonzani mindazokat a téves és elfogult interpretációkat, amelyek vizsgált térség középkoráról a laikusok és dilettánsok körében élnek. E sajátos, mondhatni „légypapír-jellegét” pedig fel lehetett használni az interpretációs narratívák kialakulási mechanizmusának a szemléltetésére.

XIV. Függelék – lelőhely-jegyzékek, bibliográfia, illusztrációk

A dolgozatot olyan szöveges, illetve képi segédletek zárják, amelyek a VI. fejezetben elemzett lelőhelyek szakirodalmának a megismerését, valamint az egyes kérdések elemzése során felhasznált szakirodalom bibliográfiájának a pontos leírását szolgálják, illetve – végül, de nem utolsó sorban – képi adathordozóként az alapvetően írott narratíva egy másik, vizuális aspektusból való megközelítését szolgálják.

XV. A disszertáció szerzőjének a disszertáció tárgyában megjelentetett, fontosabb munkái

Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica [1]. Bp. 1986.

Takács Miklós: A bélakúti/péterváradai ciszterci monostor. Forum könyvkiadó [Újvidék 1989]

- Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szerk.: Lőrinczy Gábor. MFMÉ 1984/85,2. Szeged 1991. S. 514-523.
- Takács Miklós: Az oroszlanosi monostor oroszlanja. ArchÉrt 120(1993) 31-60.
- Takács Miklós: A 10. századi magyar – szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről.) Századok 131(1997)/1, 168-215.
- Takács Miklós: Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels der Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. ActaArchHung 51(1999/2000) 457-472.
- Takács Miklós: Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak X. konferenciája. Szerk.: Bende L. - Lőrinczy G. - Szalontai Cs. Szeged 2000, 394 - 400.
- Takács Miklós: Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei. In: A honfoglalástól Mohácsig. Milleniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félezredére. Szerk. Bosnyák István. Művelődés és helytörténet [sor.] 9. Újvidék 2002, 45-79.
- Takács Miklós: Kamanc mezőváros topográfiája (egy újonnan közölt, 1716-os térkép alapján) – Topographie des mittelalterlichen Oppidums Kamanc (heute: Sremska Kamenica). In: "Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Ed.: Kovács Gy. Budapest 2004, 511-516.
- Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. In: Korall, társadalomtörténeti folyóirat 24-25, 7(2006) július, 163-202.
- Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Ed.: Révész L- Wolf M. Szeged 2013, 641 – 666.
- Takács Miklós: A magyarországi, XI. századi ortodox monostorok térszerkezete. In: A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Szerk.: Olajos Terézia. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XI. Szeged 2014, 295-323.
- Takács Miklós: The Ninth-Century Carpathian Basin on the North-Western Edge of the First Bulgarian State. An Overview of Some Hypotheses and Remarks and Their E

valuation. In: Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Szerk Bollók Ádám – Csiky Gergely – Vida Tivadar. Bp. 2016, 501-517.